

KUR'ÂN VE HADİSLERDE UHUVVET (KARDEŞLİK) KAVRAMI VE TOPLUMSAL BİRLİK ÖRNEĞİ OLARAK MUÂHÂT* THE CONCEPT OF UKHUWWAH (BROTHERHOOD) IN THE QUR'AN AND SUNNAH AND A STUDY OF MUÂKHÂH AS A SAMPLE OF SOCIAL UNION

Serkan ÇELİKAN*

Öz

İslâm dininin temel kaynakları olan Kur'ân ve sünnet incelendiğinde "uhuvvet" (kardeşlik) kavramına, kelimenin farklı formlarıyla önemli ölçüde yer verildiği görülmektedir. Buna bağlı olarak, kurmuş olduğu yeni medeniyet ve yeni toplum modelinin temelini atarken, bu toplumun fertlerinin birbirlerine karşı duyduğu sevgi, bağlılık, güven ve sadakat hislerinin geliştirilmesi ve korunmasının, İslâm dininin en önemli amaçlarından biri olduğu söylenebilir. İslâm bu hedefe ulaşmak için, gelmiş olduğu dönemdeki Arap toplumunda ve yine o dönemde yeryüzünde mevcut olan belli başlı medeniyetlerde izine rastlanmayan bir kardeşlik anlayışı ortaya koymuştur. Aşiret ve kavmiyet bağlarından teşekkül etmiş olan ve daha çok maddî çıkar ve menfaatleri temel alan cahiliye dönemi Araplarının kardeşlik anlayışı yerine İslâm, inanç temeline oturan ve ahiret mutluluğuna dönük evrensel ve şümüllü bir kardeşlik anlayışı getirmiştir.

Tabilerinin kalplerinde yerleşen bu kardeşlik anlayışı, kuru bir iddia olarak kalmamış, tarihte eşine az rastlanan özveri ve fedakârlık örneklerini de beraberinde getirmiştir. İslâm tarihinde "Muâhât" (Kardeşleştirme) olarak bilinen uygulamanın bu örneklerin en önemlilerinden biri olduğu söylenebilir. Tesis edilen bu kardeşlik sayesinde, farklı yurtların insanları olup birbirleri ile daha önce tanışıklığı bulunmayan Mekkeli ve Medinelî Müslümanlar, akrabalık bağlarının da ötesinde güçlü bir toplumsal birlik modeli oluşturmuşlardır. Söz konusu kardeşlik anlayışının temelinde ise yeni oluşan toplumun en önemli değer ölçütleri olan tevhid ve ahiret bilincinin olduğu ifade edilmelidir. Böyle bir şuuru toplumsal hayatın her alanında yaşatan Müslümanlar, büyük ve uzun ömürlü medeniyetler kurmuş, diğer toplumlara da örnek ve ilham kaynağı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Sünnet, Kardeşlik, Muâhât, Cahiliye Dönemi.

Abstract

When the Qur'an and Sunnah, the main sources of Islamic religion are examined, it is seen that the concept of "Ukhuwwah" (brotherhood) is given a significant place with different forms of the concept. Accordingly, it can be said that one of the most important aims of the Islamic religion is, while laying the foundations of the new civilization and the new society, to develop and protect the feelings of love, affiliation, trust and loyalty that the members of this society have against each other. In order to reach this goal, Islam revealed a unique comprehension of fraternity in the Arab society at the time of its coming, and also in the some well-known civilizations that existed on that day. Instead of the fraternal comprehension of Arabs of the Jahiliyya-era, formed by ethnical and tribal ties and based mainly on material benefits and interests, Islam established a universal and comprehensive sense of brotherhood based on faith and happiness in the hereafter.

This understanding of this brotherhood, placed in the hearts of its followers, was not only a idle claim but also brought with it examples of sacrifice that were rare in history. It can be said that the practice known as "Muâkhâh" (the foundation of brotherhood between Ansâr and Muhâjirîn) in the history of Islam is one of the most important example of these examples. Thanks to this established fraternity, Meccanic and Medinian Muslims, who are people of different homelands and who have never known each other before, have formed a strong model of social unity beyond kinship ties. In other words, it should be stated that the foundation of the this brotherhood is the consciousness of Tawheed and the hereafter, which is the most important value criteria of the newly formed society. Muslims, who had such a consciousness lived in all spheres of social life established large and long-lasting civilizations, and has become a model and inspiration to other societies.

Keywords: Qur'an, Sunnah, Brotherhood, Muâkhâh, Jahiliyya Era.

GİRİŞ

Uhuvvet (أخوة) kelimesi, Arapçada "e-h-v" (ا خ و) kök harflerinden türemiştir. Anne-baba veya sadece biri cihetiyle nesepde kardeşlik, sütkardeşliği, kabile, din, sanat dalı, sevgi, iş ilişkileri veya sosyal ilişkiler ve bunun dışındaki çeşitli münasebetlerde ortaklık, dostluk ve arkadaşlık anlamlarına gelir.¹ Bundan türeyen

* Bu çalışma yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Dr., Millî Eğitim Bakanlığı Kadırlı Fen Lisesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni.

¹ Râgıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed (1431/2010), *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, "e-h-v", s. 22; İbn Manzûr, Cemalüddin Muhammed b. Mükrim (1414/1994), *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, "e-h-v", XIV, 19.

isimler olan “ihve” (اخوة) ve “ihvân” (اخوان) kavramları hakkında dilciler çeşitli görüşler belirtmiş ve bunların birbiri yerine kullanılan kelimeler² olduğunu söyleyenler olmuşsa da anlaşıldığı kadarıyla “ihvân” çoğunlukla arkadaş ve dostlar için “ihve” ise nesep kardeşler için kullanılmaktadır.³ Bu iki türlü kardeşlik arasında ise temelde ve doğurduğu sonuçlar açısından büyük bir fark olduğu açıktır. Bu fark, Buhârî'nin *Sahîh*'inde geçen bir rivâyetten de anlaşılmaktadır. Bu rivayete göre Hz. Peygamber (a.s.) Hz. Aişe'yi, Hz. Ebû Bekir'den (r.a.) ister. Ebû Bekir ise ona “Ama ben senin kardeşimim.” der. Hz. Peygamber de cevaben: *انت أخي في دين الله وكتابه وهي لي حلال* “Sen benim Allah'ın dininde ve kitabında kardeşimsin o bana helaldir.” buyurur.⁴

Mezkûr rivayete göre Hz. Ebû Bekir, nesep kardeşliği ile dinde kardeşlik arasında bir fark olmadığını ve bunların doğurduğu hukukî sonuçların da aynı olduğunu zannetmektedir. Hz. Peygamber (a.s.) ise kendisine vermiş olduğu cevabında bu ikisi arasında esasta fark olduğunu bildirmiştir. Buna göre nikâha mani olan uhuvvet, nesep ve süt kardeşliğinden kaynaklanan uhuvvet olup dinî uhuvvetin buna engel bir tarafı yoktur.⁵

İslâmî literatürde kardeşlik karşılığında kullanılan uhuvvet kelimesi yukarıda da kısaca işaret edildiği üzere, aynı ana babadan veya bunlardan birinden dünyaya gelenler arasındaki kan bağıni belirtmesi yanında aynı sülaleye, kabile veya millete mensup olma, aynı inanç ve değerleri, dünya görüşünü paylaşma gibi ortaklık ve benzerlikleri bulunan kişi ya da gruplar arasındaki birlik ve dayanışma ruhunu da ifade etmektedir. Kelime Kur'ân ve hadislerle diğer İslâmî kaynaklarda, Cahiliye telakkisinde soy birliğine ve kan bağına dayanan asabiyet kavramının karşıtı olarak tevhid inancını esas alan manevî birliği, dayanışma ve paylaşma sorumluluğunu anlatmak üzere yaygın biçimde geçmektedir.⁶

Büyük İslâm âlimlerinden Gazâlî de (ö. 505/1111) uhuvveti bir akit (sözleşme) olarak niteleyerek şöyle demektedir: “*Bil ki uhuvvet akdi, tıpkı nikâh akdi gibi iki kişi arasında kurulan bir bağıdır. Nasıl ki evliliği devam ettirebilmek için nikâh akdinin gerektirdiği, ifa edilmesi zorunlu bir takım haklar varsa uhuvvet akdi için de durum böyledir. Bu durumda kardeşinin senin üzerinde mal, can, dil ve kalp gibi konularda ve affetmek, dua etmek, samimi, vefakâr ve kolaylaştırıcı olmak, ikiyezlülülüğü ve zorlaştırıcılığı terk etmek gibi bazı (ahlâkî) hakları vardır.*”⁷

Gazâlî'nin mezkûr tanımından ve vermiş olduğu örnekten anlaşıldığı üzere İslâmî öğretilerde uhuvvet sadece teorik boyutlu değil, oldukça aktif ve pratiğe dönük bir kavramdır. Ortaya çıkarması gereken bir takım neticelerden ayrı düşünülemez ve karşılıklı olarak ifa edilmesi gereken bu hak ve görevler ihmal edildiğinde uhuvvet kavramı da varlığını sürdüremeyecektir.

İslâm kültür ve medeniyetinin ortaya koyduğu bu kardeşlik ve bağlılık modeli gelmiş olduğu dönem ve toplumun yapısı dikkate alındığında daha da önem kazanmaktadır. Bu meyanda İslâm öncesi Arabistan'da sosyal yapının öz olarak kavmiyetçi olduğu ifade edilmelidir. Putperest ahlâkının can damarı, kavmin tüm mensupları arasında mevcut olan dayanışma duygusudur. Kavim yahut onun alt bölüğü kabile, İslâm öncesi Araplar için sadece sosyal yaşayışın tek birimi ve temeli değildir. Aynı zamanda ilk ve en mühim planda, gerek bireysel, gerek umuma has ve hayatın tümüne yaygınlaştırılabilecek bir kalıbın ortaya çıkmasına vesile olan en yüce davranış ilkesini de temsil etmektedir. Kavim anlayışı hiç şüphesiz, Arap cemiyetinin, üzerine bina edilmiş olduğu tüm ana ahlâkî fikirlerin menbaıdır. Kan bağı yolu ile yakınlığa, dünyadaki herhangi bir diğer şeyden daha fazla saygı duymak ve kavmin şanı için eylemde bulunmak, herkesin üzerinde ittifak ettiği, her kişiye, yani, grubun her ferdine farz kılınmış kutsî bir görevdir.⁸

Cahiliye dönemi Arap toplumunun yukarıda kaydedilen birlik anlayışına mukabil İslâm'ın üzerinde toplumsal yapısını yükselttiği ilk temel ise bütün bireyleri arasında gerçekleştirmiş olduğu kardeşliktir. Doğal olarak İslâm toplumu tüm bireyleri arasında güçlü bir diyalogu sağlayan, bütün Müslümanları birbirlerine kenetleyen, kalplerini birbirlerine ısındıran ve uzlaştıran “akide” temeli üzerine yükselen bir toplumdur.⁹ Bu akide sayesinde Müslümanlar arasındaki kardeşlik ilişkisi kan ve soy ilişkisinden daha sağlam ve bu ilişkilerden daha üstün bir biçimde gerçek ilişkiye dönüşmüştür. İslâm bu yönüyle, ruhî

² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*. “e-h-v”, XIV, 20-21.

³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*. “e-h-v”, XIV, 20-21. Ayrıca bkz. Gökçe, M. Cüneyt (1998), “İslâm Kardeşliğinin Temelleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları no: 5, s. 22.

⁴ Buhârî, Muhammed b. İsmail (1999). *el-Camiu's-sahîh*, Riyad: Dâru's-Selâm, Nikâh 11, no: 5081.

⁵ İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed el-Askalânî (2005), *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. I-VIII, Beyrut: Dâru'l-Marife, VI, 250.

⁶ Çağrıci, Mustafa (2001). “Kardeşlik”. *DİA*, (c. XXIV, ss. 485-486), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXIV, 485-486.

⁷ Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (trs.), *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. Beyrut: Dâru'l-Kalem, II, 157.

⁸ İzutsu, Toshihiko (1997). *Kur'ân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yayınları, s. 84.

⁹ Cerrar, Hüsnü Ethem (2004). *İslam'da Sevgi ve Kardeşlik*. çev. Salih Arı, İstanbul: Dünya Yayıncılık, s. 60.

bağlantı temeli üzerine toplumunu inşa eden, görev ve hakların dağılımında bu ilişkiye dayanan, ona değer biçen ilk toplumu meydana getirmiştir.¹⁰ Bunun doğal sonucu olarak, yeryüzünün neresinde bulunursa bulunsunlar, hangi dili konuşuyor olurlarsa olsunlar, hangi renge sahip bulunuyorlarsa bulunsunlar veya hangi kavme mensup olurlarsa olsunlar bütün müminler birbirlerinin kardeşleridirler. Başka bir deyimle, mümin gönülleri en sağlam ve esaslı bir biçimde birbirine bağlayan bağ iman ve takva esasından kaynaklanan kardeşlik bağıdır.¹¹ Böylelikle Fars, Rum, Habeş ırklarına mensup olanlar, bu topluma intisap etmekten kendilerini alıkoymak bir engelle karşılaşmamış aksine bu toplumda başköşeye oturmuşlardır.¹²

Netice itibariyle uhuvvet kavramının, en genel çerçevede Müslümanların, her türlü maddî, dünyevî ve biyolojik bağlardan ayrı olarak inanç ve ideal temelli birlikteliği ve bundan kaynaklanan yardımlaşma ve dayanışma sorumluluğu anlamına geldiği söylenebilir. Şimdi de kavramın Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde mevcut olan, birbirinden farklı ancak bir şekilde birbiri ile ilintili anlamları hakkında bilgi verilebilir.

1. Kur'ân-ı Kerîm'de Uhuvvet Kavramı

Uhuvvet kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de bu masdar kalıbıyla ve ayrıca fiil olarak yer almamaktadır. Kavramın türemiş olduğu "خ" bunun tesniye kalıbı olan "اخوان", çoğul kipleri olan "اخوان" ve "اخوة", bunların dişil kalıbı olan "اخت", bunun da tesniye kalıbı olan "اختين" ve çoğul kalıbı olan "اخوات" kelimeleri ise Kur'ân'da doksan altı yerde geçmektedir.¹³ Kur'ân-ı Kerîm'de bu kavramın değişik bazı ilişki biçimlerini ve düzeylerini ifade ettiği görülmektedir. Bunlar şöyle sıralanabilir:

a. Nesep (Soy) İlişkisi

Özellikle hukukî düzenlemelerin yapıldığı âyetlerde kavram nesep itibariyle kardeşlik anlamını ifade eder. Örnek olarak miras hukuku ilgili şu âyetler zikredilebilir:

"Eğer ölenin kardeşleri varsa, annesine altıda bir düşer."¹⁴

"Eğer bir erkek veya kadının, ana babası ve çocukları bulunmadığı halde (kelâle şeklinde) malı mirasçılara kalırsa ve bir erkek yahut bir kız kardeşi varsa, her birine altıda bir düşer."¹⁵

"Senden fetva isterler. De ki: Allah, babası ve çocuğu olmayan kimsenin mirası hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor: Eğer çocuğu olmayan bir kimse ölüyor de onun bir kız kardeşi bulunursa, bıraktığının yarısı bunundur. Kız kardeş ölüp çocuğu olmazsa erkek kardeş de ona vâris olur. Kız kardeşler iki tane olursa (erkek kardeşlerinin) bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer erkekli kadınlı daha fazla kardeş mevcut ise erkeğin hakkı, iki kadın payı kadardır. Şaşırmanız için Allah size açıklama yapıyor. Allah her şeyi bilmektedir."¹⁶

Yukarıdaki âyetlerde yer alan erkek yahut kız kardeşler ifadelerinin soy/nesep itibariyle kardeşler anlamına geldiği açıktır.¹⁷ Yine evlenilmesi haram olan hanımları sayan şu âyet de örnek olarak zikredilebilir:

"Anneleriniz, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kız kardeş kızları, sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, eşlerinizin anaları, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer onlarla (nikâhlanıp da) henüz birleşmemişseniz kızlarınızı almanızda size bir mahzur yoktur. Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir. Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir."¹⁸

Yukarıdaki âyette yer alan bütün "kız kardeş" kelimelerinin nesep kardeşliği anlamına geldiği görülmektedir.¹⁹ Yeme içme hukuku ile ilgili düzenlemeler yapan bir başka âyetin de mezkûr anlamda olduğu söylenebilir ki şöyledir:

"Sizin için de, gerek kendi evlerinizden, gerekse babalarınızın evlerinden, annelerinizin evlerinden, erkek kardeşlerinizin evlerinden, kız kardeşlerinizin evlerinden, amcalarınızın evlerinden, halalarınızın evlerinden,

¹⁰ Cerrar, *İslam'da Sevgi ve Kardeşlik*, s. 60. Ayrıca bkz. Çağrı, "Kardeşlik", *DİA*, XXIV, 486.

¹¹ Gökçe, "İslâm Kardeşliğinin Temelleri", s. 22.

¹² Cerrar, *İslam'da Sevgi ve Kardeşlik*, s. 61.

¹³ Bkz. Abdullbaki, Muhammed Fuâd (1412/1992). *el-Mu'cemü'l-Müfreh li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, s. 30-31.

¹⁴ Nisâ, 4/11.

¹⁵ Nisâ, 4/12.

¹⁶ Nisâ, 4/176.

¹⁷ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "e-h-v", s. 22. Ayrıca bkz. Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr (1415/1995). *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. (thrc. Sidkî Cemil el-Attâr), Beyrut: Dâru'l-Fikr, IV, 54.

¹⁸ Nisâ, 4/23.

¹⁹ Bkz. Razi, Fahrüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (1420). *Mefâtilu'l-Ğayb*, (et-Tefsîru'l-Kebîr). Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, X, 22.

dayılarınızın evlerinden, teyzelerinizin evlerinden veya anahtarlarına sahip olduğunuz yerlerden yahut dostlarınızın evlerinden yemenizde bir sakınca yoktur.”²⁰

Kaydedilen bu âyetteki erkek ve kız kardeş ifadeleri, çeşitli akrabaların sayıldığı bir bağlamda gelmesinin de delaletiyle nesep kardeşliği anlamındadır.²¹ Mümin hanımların tesettür hukukunu düzenleyen konuyla ilgili bir başka âyet de şöyledir:

“Mümin kadınlara da söyle: Gözlerini (harama bakmaktan) korusunlar; namus ve iffetlerini esirgesinler. Görünen kısımları müstesna olmak üzere, ziynetlerini teşhir etmesinler. Başörtülerini, yakalarının üzerine (kadar) örtsünler. Kocaları, babaları, kocalarının babaları, kendi oğulları, kocalarının oğulları, erkek kardeşleri, erkek kardeşlerinin oğulları, kız kardeşlerinin oğulları, kendi kadınları (mümin kadınlar), ellerinin altında bulunanlar (köleleri), erkeklerden, ailenin kadınına şehvet duymayan hizmetçi vb. tâbi kimseler yahut henüz kadınların gizli kadınlık hususiyetlerinin farkında olmayan çocuklardan başkasına ziynetlerini göstermesinler.”²²

Kadının, ziynetlerini göstermesinin caiz olduğu kimseler sayılırken geçen erkek kardeşlerin ve kız kardeşlerin oğulları, kadının mahremidir. Dolayısıyla buradaki kardeşlik de nesep kardeşliği anlamını ifade eder.²³ Yine tesettür hukuku ile ilgili bir başka âyette de şöyle buyrulur:

“Onlara (Peygamber'in hanımlarına) babaları, oğulları, kardeşleri, kardeşlerinin oğulları, kız kardeşlerinin oğulları, kadınları (mümin kadınlar) ve ellerinin altında bulunan câriyelerinden dolayı bir günah yoktur. (Ey Peygamber hanımları!) Allah'tan korkun; şüphesiz Allah, her şeye şahittir.”²⁴

Yukarıdaki âyette bildirilen kardeşler ve kız kardeşler de akrabaların sayıldığı bir bağlamda gelmeleri cihetiyle nesep kardeşliğini ifade ederler.²⁵ Yine Kur'ân'daki bazı âyetler, Müminlerin Allah (c.c.) ve Rasûlullah (s.a.) sevgisinden ve bu sevgi uğrunda gösterdikleri fedakârlıklardan ve vazgeçtikleri değerlerden bahseder. Bu âyetlerdeki, özellikle yakın akrabalar sayılırken geçen kardeşler ifadesi de nesep kardeşliğini anlatır.²⁶ Örnek olarak şu âyet zikredilebilir:

“Ey iman edenler! Eğer küfrü imana tercih ediyorlarsa, babalarınızı ve kardeşlerinizi (bile) veli edinmeyin. Sizden kim onları dost edinirse, işte onlar zalimlerin kendileridir. De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım akrabanız kazandığımız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız meskenler size Allah'tan, Rasûlünden ve Allah yolunda cihad etmekten daha sevgili ise, artık Allah emrini getirinceye kadar bekleyin. Allah fâsiklar topluluğunu hidâyete erdirmez.”²⁷

Kaydedilen bu âyetteki kardeşlerden kastın da yine kişinin nesep kardeşleri olduğu açıktır.²⁸ Ayrıca çeşitli peygamber kıssalarında geçen kardeş ve kardeşler kelimelerinin de yine nesep kardeşliğini ifade ettiği görülmektedir. Örneğin Hz. Musa'nın (a.s.) duasını da içeren, “Kardeşim Harun'un dili benimkinden daha düzgündür. Onu da beni doğrulayan bir yardımcı olarak benimle birlikte gönder. Zira bana yalancılık ithamında bulunmalarından endişe ediyorum.”²⁹ âyetindeki ve yine Hz. Yusuf'un (a.s.) kıssası bağlamında gelen, “Yusuf'un kardeşleri gelip onun huzuruna girdiler, (Yusuf) onları tanıdı, onlar onu tanıyamıyorlardı.”³⁰ âyetindeki kardeşler de yine nesep kardeşleridir.

b. Aynı Kavme Mensubiyet

Kur'ân-ı Kerîm'de kardeşlik kavramı, kimi zaman aynı kavme ve topluma mensup olma anlamında kullanılmıştır. Özellikle Hûd, Salih, Şuayb, Nuh ve Lût (a.s.) gibi peygamberlerin kıssalarında geçen kavram bu anlama vurgu yapar. Örnek olarak şu âyet zikredilebilir:

²⁰ Nûr, 24/61.

²¹ Sâbûnî, Muhammed Ali (trs.). *Safoetü't-Tefâsîr*. Kahire: Dâru's-Sâbûnî, II, 350.

²² Nûr, 24/31.

²³ Bkz. İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil (1994). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, III, 354.

²⁴ Ahzâb, 33/55.

²⁵ Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l Kur'âni'l-Azîm*, III, 622.

²⁶ Bkz. Zemahşerî, Mahmud b. Ömer (2006). *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, II, 193.

²⁷ Tevbe, 9/23-24. Konuyla ilgili bir diğer âyet de şöyledir: “Allah'a ve ahiret gününe inanan bir toplumun -babaları, oğulları, kardeşleri yahut akrabaları da olsa- Allah'a ve Rasûlüne düşman olanlarla dostluk ettiğini göremezsin.” Mücâdele, 58/22.

²⁸ Bkz. İbn Kesîr. *Tefsîru'l Kur'âni'l-Azîm*. IV, 389. İbn Kesîr buradaki “kardeşler” ifadesinin Bedir savaşında kardeşi Ubeyd b. Umeyr'i öldüren Mus'ab b. Umeyr hakkında olduğunu kaydetmektedir.

²⁹ Kasas, 28/34.

³⁰ Yûsuf, 12/58.

"Âd kavmine de kardeşleri Hûd'u (gönderdik). O dedi ki: "Ey kavimim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka ilahınız yoktur. Hâlâ sakınmayacak mısınız?"³¹

Görüldüğü üzere ayette kardeş kavramıyla üzerinde durulan nokta Hz. Hûd'un (a.s.) kendi kavmi ile aynı soyu paylaştığı ve içlerinden biri olduğudur.³² Aslında buna benzer âyetlerin vurguladığı bir başka nokta da tüm insanların aynı atadan geldiği gerçeğidir. Peygamberlerin kendi milletlerine olan şefkat ve merhameti ve onların manevî kurtuluşları için besledikleri arzu da söz konusu kavramın yer aldığı âyetler aracılığıyla vurgulanan diğer hususlardır.³³ Kardeşlik kavramının aynı millete mensubiyet anlamını taşıdığı bir başka âyet ise kısas ile ilgili düzenlemeleri içerir ki şöyledir:

"Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre hür, köleye köle, kadına kadın (öldürülür). Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (taraflar) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gereken diyeti) güzellikle ödemelidir. Bu söylenenler, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Her kim bundan sonra haddi aşarsa muhakkak onun için elem verici bir azap vardır."³⁴

Mezkûr âyette "kardeşlik" kelimesinin kullanılmış olması bir tür tavsiye içermektedir. Yani öldüren kişi size çok büyük zarar verip incitmiş olmasına rağmen, yine de ve her şeyin ötesinde sizin insan olarak kardeşinizdir. Bu nedenle yanılan kardeşinize karşı hiddetinizi yener, intikam almaktan vazgeçer ve ölüm cezasını kaldırılırsa, insan olarak derecenizi yükseltmiş olursunuz denilmektedir.³⁵ Kardeşlik kavramının aynı topluma ve millete mensup olma anlamını ifade ettiği diğer bazı âyetleri de şöyle sıralamak mümkündür:

"Ey iman edenler! Sizler, inkâr edenler ve yeryüzünde sefere çıkan veya savaşan kardeşleri hakkında: 'Eğer bizim yanımızda kalsalardı ölmezler, öldürülmezlerdi'" diyenler gibi olmayın. Allah bu kanaati onların kalplerine (kaybettikleri yakınları için onulmaz) bir hasret (yarası) olarak koydu. Canı veren de alan da Allah'tır. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görür."³⁶

"(Evlerinde) oturup da kardeşleri hakkında: "Bize uysalardı öldürülmezlerdi" diyenlere, "Eğer doğru sözlü insanlar iseniz, canlarınızı ölümden kurtarın bakalım!" de."³⁷

"Allah, içinizden (savaşan) alıkoyanları ve kardeşlerine: "Bize katılın!" diyenleri gerçekten biliyor. Zaten bunların pek azı savaşa gelir."³⁸

Kaydedilen bu âyetlerin, savaş konusuyla olan ilişkilerinden de anlaşılacağı gibi bu sözler, savaş öncesinde geri dönen münafıklar ile Müslümanlarla ilişki ve yakınlıkları bulunan ve ancak henüz İslâm'a girmemiş Medineli müşriklere aittir.³⁹ Seslendikleri kimseler ise ilk iki âyette muharebelere şehid olan ashâbın yakınları, son âyette ise bizzat muharebelere katılan Müslümanların kendileridir. Seslenen ve seslenen bu iki kesim arasında inanç ve dava birlikteliği olmamakla beraber âyetler bir kardeşlik münasebetinden bahsetmiştir. Çünkü hitap ettikleri bu kitle Rasûlullah'ın Medineli yardımcılarıdır⁴⁰; yani aynı yurdu dahası aynı soyu⁴¹ paylaşmaktadırlar. Ancak bir başka ihtimal olarak savaşlarda öldürülen bu kimselerin münafıklar olduğu da söylenebilir⁴². Bu ihtimale göre buradaki uhuvvet kavramı inanç ve dava birliği anlamını ifade edecektir. Bunların nesepte kardeşler olduğu da bir başka ihtimal olarak zikredilmektedir.⁴³

c. İnanç, Amaç ve Davranış Birliği

Kardeşlik kavramıyla ilgili olarak Kur'an-ı Kerim'in sıkça üzerinde durduğu manalardan biri de aynı inancı, idealleri ve davranış özelliklerini paylaşan insanlar topluluğu manasıdır. Bu anlamı en belirgin bir şekilde öne çıkaran âyetlerden biri şöyledir:

³¹ A'râf, 7/65. Bu konudaki diğer bazı âyetler için bkz. A'râf, 7/73, 85; Şuarâ, 26/106, 161; Kâf, 50/13.

³² Zemahşeri, *el-Keşşâf*, II, 89; Râzî, *Mefâtilu'l-Çayb*, XIV, 299.

³³ Çağrı. Kardeşlik. *DİA*, XXIV, 486.

³⁴ Bakara, 2/178.

³⁵ Mevdûdî, Ebû'l-Alâ (1996). *Tefhimu'l-Kur'an*. İstanbul: İnsan Yayınları, I, 141.

³⁶ Âl-i İmrân, 3/156.

³⁷ Âl-i İmrân, 3/168.

³⁸ Ahzâb, 33/18.

³⁹ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, III, 401. Ayrıca bkz. Kutup, Seyyid (1991). *Fî Zilâli'l-Kur'an*. çev. Salih Uçan, Vahdettin İnce, Mehmet Yolcu, İbrahim Tüfekçi, İbrahim Türklü, İstanbul: Dünya Yayıncılık, II, 221.

⁴⁰ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, III, 401.

⁴¹ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 329; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 585.

⁴² Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 334.

⁴³ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 334.

"Müminler ancak kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin ve Allah'tan korkun ki esirgenesiniz."⁴⁴

Bu âyette açıkça görüldüğü üzere müminleri kardeş yapan ayırıcı vasıf, ortak inanç ve ideallerini temsil eden iman vasfıdır. Bir başka ifadeyle onların tamamı dinde kardeşlerdir.⁴⁵ Bu noktada âyette yer alan "اخوة" kelimesine özellikle dikkat çekmek yerinde olur. "اخوة" ve "اخوان" kelimelerinin birbirleri yerine kullanılan kelimeler olduğu varsayıldığında⁴⁶ âyette ilave bir anlam olmadığı söylenilebilir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi "اخوة" kelimesinin nesep kardeşler, "اخوان" kelimesinin ise dost ve arkadaş anlamına geldiği göz önüne alındığına âyetteki bu ifadenin fazladan bir anlamı daha olacaktır ki o da müminler arasındaki kardeşliğin tıpkı nesep kardeşlik gibi yoğun, güçlü ve hakiki bir kardeşlik olduğudur. Hatta İslâm kardeşliği ile beraber olmadığı zaman nesep kardeşliğinin bir değeri olmadığı göz önüne alınarak, İslâm kardeşliğinin nesep kardeşliğinden daha üstün olduğu da ifade edilmektedir.⁴⁷ Bir başka açıdan da inananların arasında inanç ortaklığından ötürü oluşacak bağı Kur'ân, benzetmekten de öte nesep kardeşliği saymakta ve böylece belîğ bir teşbihle bu kardeşliğin gücünü vurgulamış olmaktadır.⁴⁸ İşaret edilen bu manayı ortaya koyan bir diğer âyet de şöyledir:

"Hep birlikte Allah'ın ipine (kitabına, dinine) sınıksız sarılın. Parçalanıp ayrılmayın. Allah'ın üzerinizdeki nimetini düşünün. Hani siz birbirinize düşmanlar idiniz de, O, kalplerinizi birleştirmişti. İşte O'nun (bu) nimeti sayesinde kardeşler olmuştunuz. Yine siz, bir ateş çukurununun tam kenarında iken oradan da sizi O kurtarmıştı. İşte Allah size âyetlerini böyle apaçık bildiriyor ki, doğru yola eresiniz."⁴⁹

Kaydedilen bu âyetteki kardeşlik ifadesi de yine inanç ve ideal birliğini anlatmaktadır. Çünkü onları bir araya getiren ve aralarını telif eden husus hakka tabi olma ve İslâm'a sarılmalarıdır. Cahiliye döneminde ise aralarında nefret, düşmanlık ve sürekli devam eden harpler vardı. Bundan sonra ise Allah (c.c.) kalplerini İslâm ile birbirine yaklaştırdı ve o kalplere muhabbet koydu. Neticede birbirlerini sevip hemfikir oldular ve birbirlerine karşı merhametli, samimi ve içten, aralarını düzeltip ihtilafı gideren tek bir buyruk olan Allah (c.c.) için kardeşlik buyruğunda birleşen kardeşler oldular. Bu âyette söz konusu edilen kimselerin aynı anne ve babadan kardeşler olan Evs ve Hazrec kabileleri olduğu rivâyet edilmektedir. Aralarında düşmanlık başladı ve yaptıkları savaşlar yüz yirmi yıl devam etti, ta ki Allah (c.c.) bu ateşi İslâm ile söndürüp Rasûlullah (s.a.) ile aralarını birleştirmeye kadar.⁵⁰

Uhuvvet kavramının söz konusu anlamını daha detaylı şekilde ifade eden bir diğer âyette ise şöyle buyrulur:

"Fakat tevbe eder, namaz kılar ve zekât verirlerse, artık onlar dinde kardeşlerinizdir. Biz, bilen bir kavme âyetlerimizi böyle açıklıyoruz."⁵¹

Yukarıdaki âyet, Müslümanların müşriklerle olan ilişkilerini düzenleyen bir bağlamda yer almaktadır. Buna göre bir kimse en büyük akidevî sapma olan şirki bile terk edip tevbe eder ve İslâm'ın temel ibadetlerini de yerine getirirse diğer Müslümanlarla arasında kardeşlik bağları kurulmuş olur. Yine inanç ve ideal birlikteliği anlamındaki kardeşlik, müminlerin önceki müminlere olan duasını bildiren bir başka âyette de şöyle ifade edilir:

"Bir de onlardan sonra gelenler, derler ki: "Rabbimiz, bizi ve bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi başışla ve kalplerimizde iman edenlere karşı bir kin bırakma. Rabbimiz, gerçekten sen, çok şefkatlisin, çok esirgeyicisin."⁵²

Kaydedilen bu âyette yer alan "bizden önce iman etmiş olan kardeşlerimizi" ifadesindeki, özellikle iman vasfına yapılan vurgu, Müslümanların birbirleri arasındaki kardeşlik ilişkisinin inanç eksenli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁵³ Yine aynı anlamda olmak üzere takva sahiplerinin ahiretteki mükâfatını anlatan bir âyette de şöyle buyrulur:

⁴⁴ Hucurât, 49/10.

⁴⁵ İbn Kesîr. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. IV, 249.

⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "e-h-v", XIV, 20-21.

⁴⁷ Sâbûnî. *Safvetü't-Tefâsîr*. III, 235.

⁴⁸ Beşer, Faruk (1987). *İslâm'da Sosyal Güvenlik*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 13. Ayrıca bkz. Gökçe, "İslâm Kardeşliğinin Temelleri", s. 22.

⁴⁹ Âli İmrân, 3/103.

⁵⁰ Zemahşeri. *el-Keşşâf*. I, 303. Ayrıca bkz. Gökçe, "İslâm Kardeşliğinin Temelleri", s. 23.

⁵¹ Tevbe, 9/11.

⁵² Haşr, 59/10.

⁵³ Râzî. *Mefâtihu'l-Çayb*. XXIX, 509; İbn Kesîr. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. IV, 401.

"Biz, onların gönüllerindeki kını söküp attık; onlar artık tahtlar/sedirler üzerinde karşı karşıya oturan kardeşler olacaklar."⁵⁴

Bu âyete göre takva sahibi Müminler dünya hayatında tesis etmiş oldukları dinî kardeşlik ve muhabbetin bir sonucu ve devamı olarak ahiret hayatında da cennet nimetleri içinde böyle bir dinî uhuvvet, muhabbet ve mürüvvetle bağlı halde karşı karşıya bulunacaklardır.⁵⁵

Buraya kadar zikredilen âyetlerde inanç, amaç ve davranış birliği anlamındaki kardeşlik kavramının olumlu ve övülen yönü üzerinde duruldu. Ancak şu da belirtilmelidir ki Kur'ân-ı Kerîm bu kavramı sadece olumlu bağlamlarda kullanmamaktadır. İnkârcıların kendi aralarındaki inanç ortaklığı ve çeşitli saiklerle kurmuş oldukları birlik ve beraberlik de kimi zaman kardeşlik kavramı ile ifade edilir. Buna şu âyet örnek verilebilir:

"Allah buyuracak ki: 'Sizden önce geçmiş cin ve insan toplulukları arasında siz de ateşe girin!' Her ümmet girdikçe kardeşine (yoldaşlarına) lânet edecekler. Hepsi birbiri ardından orada (cehennemde) toplanınca, sonrakiler öncekiler için, 'Ey Rabbimiz! Bizi işte bunlar saptırdılar! Onun için onlara ateşten bir kat daha fazla azap ver!' diyecekler. Allah da: 'Zaten herkes için bir kat daha fazla azap vardır, fakat siz bilmezsiniz.' diyecektir."⁵⁶

Hesap gününden bir kesit sunan bu âyette, bir kısım insanların, kendilerine uyararak yoldan çıktıkları⁵⁷ diğer bir kısım insana lanet ettiği görülmektedir. Oysa onlar, âyetteki ifadeye göre birbirlerinin, aynı dine inanan kardeşleri idiler.⁵⁸ Birbirlerini doğru yoldan saptırmanın sonucu olarak⁵⁹ ahirette, müşrikler müşriklere, Yahudiler Yahudilere, Hıristiyanlar Hıristiyanlara, Mecûsiler, sabîiler ve diğer batıl din mensupları da birbirlerine lanet edecekler.⁶⁰ Yine ifade edilmelidir ki bu kardeşlik ilişkisinin temelinde sadece din ve inanç birlikteliği değil kimi zaman da ortak çıkar ve menfaatler yer alabilir. Münafıklarla Ehli Kitâb arasında böyle bir kardeşlik ilişkisi görülmektedir. Bu muhtevadaki bir âyet şöyledir:

"Münafıkların, kitap ehlinde inkâr eden kardeşlerine: 'Eğer siz yurdunuzdan çıkarılırsanız, mutlaka biz de sizinle beraber çıkarız; sizin aleyhinizde kimseye asla uymayız. Eğer savaşa tutuşursanız, mutlaka yardım ederiz.' dediklerini görmedin mi? Allah onların yalancı olduklarına şahitlik eder."⁶¹

Kaydedilen bu âyetin nüzul sebebi ile ilgili olarak bir rivâyet nakledilmektedir. Buna göre Hz. Peygamber (a.s.), Nadiroğulları'na yurtlarından çıkmaları için on günlük bir süre tanıdıktan sonra bu müddet içinde, hatta sürgünleri sırasında bu âyetler nazil olmuştur. Hz. Peygamber'in Nadiroğulları'na böylesine sert bir ültimatol göndermesi üzerine Abdullah b. Ubey ve diğer ileri gelen münafıklar onlara şöyle bir mesaj göndermişlerdir: "Biz sizlere yardım edeceğiz, ayrıca Kurayzaoğulları ve Gatafanoğulları da sizlere yardım edeceklerinden, Müslümanlardan korkmanıza gerek yok. Kesinlikle onlara teslim olmayın. Şâyet Müslümanlar sizinle savaşacak olursa, biz de sizinle beraber Müslümanlara karşı savaş açarız. Şâyet bu yurdu terk etmek zorunda kalırsanız, biz de sizinle birlikte burayı terk edeceğiz."⁶²

Münafıklarla ehli kitap olan Yahudiler arasında din ve inanç yönünden herhangi bir benzerlik olmadığı açıktır. Kur'ân-ı Kerîm'in bu iki grubu kardeş olarak nitelemesi, Müslümanlara karşı oluşturmak istedikleri, maddî çıkar ve menfaatlere, güç ve iktidar arzusuna dayanan birliğe işaret etmektedir. Bununla beraber küfür ve nankörlükte kardeşlik⁶³ veya da çok sıkı konuştukları dostlar gibi başka anlamlardan da bahsedilebilir.⁶⁴

Kimi zaman hedef ve davranış birliğinin, yaratılış ve varlık türü itibariyle farklı mahiyet arz eden insanlar ve şeytanlar arasında dahi kardeşlik bağı oluşturduğu görülmektedir. Kur'ân-ı Kerîm onlar arasındaki mezkûr ilişkiyi bu kavram ile ifade eder. Çünkü bu insanlar, emrettikleri her aşırılık ve haddi

⁵⁴ Hicr, 15/47.

⁵⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi (1992). *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayın Evi, IV, 1732.

⁵⁶ A'râf, 7/38.

⁵⁷ Zemahşeri. *el-Keşşâf*, II, 80.

⁵⁸ Râzî. *Mefâtihu'l-Ġayb*. XIV, 238.

⁵⁹ İbn Kesîr. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. II, 270.

⁶⁰ Râzî. *Mefâtihu'l-Ġayb*. XIV, 238.

⁶¹ Haşr, 59/11.

⁶² İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (1427/2006). *es-Siretü'n-Nebeviyye*. (thk.-thrc. Cemal Sâbit, Muhammed Mahmud, Seyyid İbrahim), Kahire: Dâru'l-Hadis, III, 132-133; İbnü'l-Esir, Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî (1407/1987). *el-Kâmil fi't-Tarih*. (thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, II, 65; Algül, Hüseyin (1986). *İslâm Tarihi*, İstanbul: Gonca Yayınevi, I, 409. Ayrıca bkz. İbn Kesîr. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. IV, 402; Sâbûnî. *Safvetü't-Tefâsîr*. III, 353; Vehbi, Mehmet (1969). *Hulâsatu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, XIV, 5854.

⁶³ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, III, 353.

⁶⁴ Bkz. Yazır, Elmalılı Hamdi (trs.). *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım, VII, 513.

aşmada şeytanlara itaat ederler. Aynı zamanda bunlar cehennem ile cezalandırılma noktasında da onlarla birliktedir.⁶⁵ Bu hususu ortaya koyan iki âyet şöyledir:

“Bir de akrabaya, yoksula, yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma. Zira böylesine saçıp savuranlar şeytanların kardeşleridirler. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür.”⁶⁶

“(Şeytanların) kardeşlerine gelince, şeytanlar onları azgınlığa sürüklerler. Sonra da yakalarını bırakmazlar.”⁶⁷

Bu âyetlerde açıkça görüldüğü üzere şeytanlarla insanlar arasındaki kardeşlik bağının anlamı, insanların onların tabileri olmaları, her sözlerine kulak verip emirlerini kabul etmeleridir.⁶⁸ Yine bu âyetler onların israf ve rezillikte, Allah’a (c.c.) itaati terk edip O’na isyan anlamına gelen işleri yapma noktasında davranış birliğine sahip oldukları anlamını da ifade eder.⁶⁹

2. Hadislerde Uhuvvet Kavramı

Uhuvvet kavramı, Hz. Peygamber’in (a.s.) hadislerinde de Kur’ân-ı Kerim’dekine benzer anlam çeşitleriyle sıkça yer almaktadır. Ancak görüldüğü kadarıyla kavram, hadislerde genel olarak, bahis konusu olan bu masdar kalıbından ziyade, isim kalıbı olan “اخ” ve bunun çoğulları olan “اخوان” ve “اخوانة” kelimeleri ile geçmektedir. Uhuvvet kavramının bu masdar kalıbının yer aldığı tek bir rivâyet vardır. Buna göre Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) şöyle demiştir: Rasûlullah (s.a.) son hastalığında insanlara bir hutbe irad etti ve şöyle buyurdu: “Allah (c.c.) bir kulunu dünya ile kendi yanında bulunan şeyler arasında muhayyer bıraktı. O kul da Allah (c.c.) katındaki şeyleri tercih etti.” Râvî dedi ki: (Bu söz üzerine) Ebû Bekir ağlamaya başladı. Biz, Rasûlullah’ın (s.a.) muhayyer kılınmış bir kuldun haber vermesi sebebiyle onun ağlamasına hayret ettik. Meğer o muhayyer kılınan kul Rasûlullah’ın (s.a.) kendisi imiş, Ebû Bekir de o sözü en iyi bilenimiz imiş. Rasûlullah (s.a.) (Ebû Bekir’i ağlar görünce): “Sohbeti (yani arkadaşlığı) hususunda da, malı hususunda da insanların bana en çok vergisi olanı Ebû Bekir’dir. Bir halil edinecek olsaydım elbette Ebû Bekir’i halil edinirdim. Lâkin İslâm yönünden meydana gelen kardeşlik (أخوة الإسلام - İslâm Kardeşliği) ve sevgi (şahsî dostluktan) daha faziletlidir. Mescitte Ebû Bekir’in (r.a.) kapısından başka kapatılmadık hiçbir kapı kalmasın.”⁷⁰

Hadisteki, “uhuvvetü’l-İslâm” kelimesi⁷¹ Buhârî’nin *Sahîh*’inde İbn Abbâs’tan nakledilen bir başka rivâyette “hulletü’l-İslâm”⁷² (خلة الاسلام) ve yine Tirmizî’nin *Sünen*’inde Ebû’l-Muallâ’dan nakledilen bir rivâyette de “sevgi ve iman kardeşliği”⁷³ (ود و إخاء إيمان) olarak gelmiştir ki bu ifadeler uhuvvet kavramını açıklar mahiyettedir. Kavramın bu hadisteki anlamı açıkça görüldüğü üzere inanç ve ideal birliği, sevgi ve sadakat duygularının oluşturduğu bağlılık ve birlikteliktir. Kavramın hadislerde taşınmış olduğu gerek bu anlam, gerekse diğer bazı anlamlar hakkında şöyle bir tasnif ve değerlendirme de bulunmak mümkündür:

a. İnanç ve İdeal Birlikteliği

Kavramın hadislerde genellikle üzerinde durulan manası yukarıda da işaret edildiği üzere “dinde ve inançta kardeş olma”dır. Bununla ilgili olarak Ebû Hureyre’den şöyle bir rivâyet nakledilmiştir: Rasûlullah (s.a.) kabristana gelerek: “Selâm size ey müminler diyarı! İnşallah biz de size katılacağız, din kardeşlerimizi görmüş olmayı çok arzu ederdim.” buyurdu. Ashâb, “Biz senin din kardeşlerin değil miyiz yâ Rasûlallah?” dediler. Rasûlullah (s.a.), “Siz benim ashâbımsınız, kardeşlerimiz henüz gelmeyenlerdir.” buyurdu. Bunun üzerine ashâb, “Ümmetinden henüz dünyaya gelmeyenleri nasıl tanıyacaksın yâ Rasûlallah?” dediler. Rasûlullah (s.a.), “Ne dersin, bir adamın yağız ve doru at sürüsü içinde alınları benekli bir takım atları olsa, o adam atlarını tanımaz mı?” buyurdu. Ashâb, “Elbette ki tanır yâ Rasûlallah!” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (a.s.), “İşte onlar da abdestten dolayı böyle azaları alametli gelecekler. Ben havuza onlardan önce varacağım. Dikkat edin ki, bazı kimseler benim havuzumun başından kayıp develerin kovulduğu gibi kovulacaklar. Ben onlara ‘Hey, beri gelin!’

⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 487.

⁶⁶ İsrâ, 17/26-27.

⁶⁷ A’raf, 7/202.

⁶⁸ İbn Kesîr. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*. II, 351.

⁶⁹ İbn Kesîr. *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*. III, 49.

⁷⁰ Buhârî, Fedâilu Ashâbî’n-Nebî 3, no: 3654; 5, no: 3657; Salât 80, no: 466; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah Abdurrahman ed-Dârimî (1413/1992). *Sünenü Dârimî*. İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, Ferâiz 11, no: 2913; Müslim, Ebû’l-Huseyn Müslim b. Haccâc (1413/1992). *el-Câmiu’s-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, Fedâilu’s-Sahâbe 2, no: 2382; Tirmizî, Muhammed b. İsa (1999), *Cami’u’t-Tirmizî*, Riyad: Dâru’s-Selâm, Menâkıb 15, no: 3659, 3660.

⁷¹ Kelime “uhuvvetü’l-İslâm” şeklinde, başındaki hemze hazfedilerek de geçmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, II, 110; Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilmelik (1323). *İrşâdu’s-Sârî li şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. Mısır: Matbaatu’l-Kübrâ’l-Emîriyye, I, 453.

⁷² Buhârî, Salât 80, no: 467.

⁷³ Tirmizî, Menâkıb 15, no: 3659.

Diye nida edeceğim.' Bunun üzerine bana, 'Onlar senden sonra hakikaten (dinde) tebdilat yaptılar.' denilecek. Ben de '(Öyleyse) uzak olsunlar! Uzak olsunlar!' diyeceğim." buyurdular.⁷⁴

Yukarıdaki rivâyette geçen "kardeşler" kelimesinin dinde ve inançta kardeşler manasında olduğu açıktır. Havuzun başında toplanacak kimselerin abdest ve namaz ehli kimseler olmasına özellikle vurgu yapılması da bu manayı pekiştirir. Görüldüğü üzere bu konudaki bir birliktelik müminleri henüz dünyaya gelmeyen nesillerle bile kardeş yapmaktadır. Yine havuzun başından kovulacak olan kimselerin de bu hadiste öne çıkan vasfı, daha sonra dinde yapmış oldukları tahrifat ve değişikliklerdir. Böylelikle onlar farklı inanç ve idealler peşinde koşmanın sonucu olarak kardeşlik vasfıyla nitelenmekten ve bunun ahiretteki mükâfatından mahrum kalmışlardır.

Ancak ifade edilmelidir ki Hz. Peygamber'in sonra gelecek nesilleri "kardeşlerim" diye nitelemesi bu uhuvvet sıfatının sahâbiler hakkında geçerli olmadığı anlamına gelmemektedir. Ashâbda hem uhuvvet hem de Hz. Peygamber'in (a.s.) sohbetinde bulunma ayrıcalığı bulunmaktaydı. O'nun, sonra gelen tabilerinde ise sohbet değil sadece uhuvvet vasfı vardır.⁷⁵ Bir başka ifade ile bunlar sahâbî olan din kardeşleri, ileride gelecek olanlar da sahâbî olmak saadetini eremeyen din kardeşleridir.⁷⁶

Yine söz konusu anlamda olmak üzere, insanların emri altındaki hizmetçilerinin veya işçilerinin de kardeşleri olduğunu bildiren bir başka rivâyete göre de Ma'rûr b. Suveyd şöyle demiştir: Ben Ebû Zerr el-Gıfârî'yi (r.a.) -Rebeze'de- kendi üzerinde bir hülle, hizmetçisinin üzerinde de bir hülle olduğu halde gördüm. Biz Ebû Zerr'e, hizmetçisine de kendi elbisesinden giydirmesini sorduk. Ebû Zerr şöyle dedi: Ben (bir kere) bir adama sövmüştüm (onu annesinden dolayı ayıplamıştım). O da beni Hz. Peygamber'e şikâyet etti. Bunun üzerine Hz. Peygamber bana: "Sen onu annesinden dolayı ayıpladın mı?" buyurdu ve sonra şunları söyledi: "Şüphesiz sizin hizmetçileriniz kardeşlerinizdir. Allah (c.c.) onları sizin ellerinizin altına (yani mülk ve kudretinizin altına) koymuştur. Her kimin eli altında kardeşi bulunursa, ona yediğinden yedirsın, giydiğinden giydirsın. Ve onlara güçleri yetmeyecek (zahmetli) işler yüklemeyiniz. Şâyet onlara zahmet verecek işler yüklerseniz, onlara yardım ediniz."⁷⁷

Bu rivâyette yer alan kardeşler kelimesinin de din ve inanç kardeşleri anlamında kullanıldığı söylenebilir. Yine Peygamberler arasındaki kardeşlik düzeyini bildiren bazı rivayetler de bulunmaktadır ki örnek olarak şu ikisi zikredilebilir:

"Ben Meryem oğluna insanların en yakınıyım. Peygamberler anaları ayrı, babaları bir evlatlardır. Benimle İsâ arasında başka bir peygamber yoktur."⁷⁸

"Ben Meryem oğlu İsâ'ya dünya ve ahirette insanların en yakınıyım. Esasen peygamberler babaları bir kardeşlerler, anaları ayrı ayrıdır, dinleri birdir."⁷⁹

Mezkûr hadislerde peygamberler hakkında verilen "anneleri ayrı babaları bir kardeşlerdir" örneği de onların aynı inanç ve ideale sahip olduğuna vurgu yapar. Peygamberler farklı çağlarda ve toplumlarda yaşamış olsalar da tevhid inancı ve bu doğrultuda beliren bir yaşam tarzı ve yine bu inancı yayma görevi onları bir araya getirir ve kardeş yapar. Babanın bir, annelerin ayrı olmasının bir başka manası da yine dinin esası olan tevhid inancında ortak, furuât ve ahkâmda ise muhtelif olmalarıdır.⁸⁰

Ayrıca Müslümanlara diğer Müslümanlarla ilgili bir takım sosyal görevler ve sorumluluklar yükleyen, aralarındaki hak ve ödevleri düzenleyen tüm hadislerdeki "kardeş" ifadelerinin de din ve inanç birliğinin doğurduğu kardeşlik olduğu söylenebilir. Buna şu hadisi örnek vermek mümkündür:

"Birbirinize haset etmeyiniz, almayacağınız bir malın fiyatını alıcıyı zarar sokmak için arttırmayınız, birbirinize buğz etmeyiniz, birbirinize sırt dönmeyiniz, birbirinizin alışverişi üzerine alışveriş yapmayınız, ey Allah'ın (c.c.) kulları kardeş olunuz. Müslüman Müslüman'ın kardeşidir, ona zulmetmez, onu düşmanları karşısında yalnız ve sahipsiz bırakmaz, onu küçük görmez -Hz. Peygamber göğsüne işaret ederek üç defa "takva buradadır" dedi - kişiye

⁷⁴ Müslim, Tahâre 39, no: 249.

⁷⁵ Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref (1429/2008). *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Kâhire: Dâru'l-Gaddî'l-Cedid, III, 119; İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr b. Eyyûb (1407/1987). *Zâdü'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*. (thk. Şuayb Arnaût, Abdülkadir Arnaût), Beyrut/Kuveyt: Müessesetü'r-Risale/Mektebetü'l-Menâri'l-İslâmiyye, III, 65.

⁷⁶ Nevevî, *el-Minhâc*, III, 119; Davudoğlu, Ahmet (1977). *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. İstanbul: Sönmez Neşriyat, II, 855.

⁷⁷ Buhârî, Itk 15, no: 2545.

⁷⁸ Buhârî, Ehâdisü'l-Enbiyâ 48, no: 3442; Müslim, Fedâil 143,144, no: 2365; Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî (2011). *Sünenü Ebî Dâvûd*. Kahire: Dâru İbnî'l-Cevzi, Sünne 14, no: 4675.

⁷⁹ Buhârî, Ehâdisü'l-Enbiyâ 48, no: 3443; Müslim, Fedâil 145, no: 2365.

⁸⁰ Davudoğlu. *Sahîh-i Müslim Tercüme Ve Şerhi*. X, 162.

kötülük olarak Müslüman kardeşini küçük görmesi yeterlidir. Tüm Müslümanların kanı, malı ve ırzı diğer Müslümanlara haramdır.”⁸¹

Yine söz konusu anlamda olmak üzere, Müslümanlar arasındaki küslük ve nefreti kesin olarak yasaklayan bir hadis ise şöyledir:

“Birbirinize buğz etmeyin, birbirinize haset etmeyin, birbirinize arka çevirmeyin; ey Allah’ın (c.c.) kulları, kardeş olun. Bir Müslüman’a, üç günden fazla (din) kardeşi ile dargın durması helal olmaz.”⁸²

İnananlar arasındaki kardeşliğin her zaman ve şartta devam etmesinin gereğini bildiren bir hadis de yine mezkûr anlam için örnek verilebilir. Buna göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

“Mümin müminin aynasıdır ve Mümin müminin kardeşidir. Olmadığı yerde onu korur, ona arka çıkar, savunur.”⁸³

Bir kısmını kaydettiğimiz bu hadislerde vurgulanan kardeşliğin, gelmiş olduğu bağlamlar da göz önüne alındığında din ve inanç kardeşliği olduğu açıktır.

b. Eylem ve Söylem Benzerliği

Hadislerde kardeşlik kavramının inanç birlikteliğinden ayrı olarak sadece eylem ve söylem birlikteliği ve benzerliği anlamına geldiği de görülmektedir. Bu anlamın örneği olarak Ebû Hureyre’den (r.a.) nakledilen şu rivayet zikredilebilir: “Rasûlullah (s.a.), Huzeyl kabilesinden birbiriyle dövüşen iki kadın arasında hüküm vermişti (Şöyle ki): Bu kadınlardan birisi diğerine bir taş atmış ve attığı taş gebe kadının karnına isabet etmiş ve karnındaki çocuğu öldürmüştü. Bunlar Hz. Peygamber'in huzurunda muhakeme oldular. Hz. Peygamber de: “Kadının karnındaki ceninin diyeti köle veya câriye guresidir (yani bir diyetin yirmide biridir).” diye hükmetti. Bunun üzerine diyet ve borçlulukla hükümlü olan kadının velisi (secili ve kafiyeli bir edâ ile), “Yâ Rasûlallah! Henüz yemeyen, içmeyen, söz söylemeyen ve sayha etmeyen (bağırmayan) çocuğun diyetiyle nasıl mahkûm olurum? Bunun benzeri hüküm bâtil olur!” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber de, “Bu adam ancak kâhinlerin kardeşlerinden birisidir.” (إنما هذا من إخوان الكهان) buyurdu.”⁸⁴

Mezkûr rivayette bahsedilen şahsın kâhinlerle kardeş olduğunun belirtilmesinin, aralarındaki inanç veya nesep bağından kaynaklanmadığı, sözlerinin onların sözüne benzemesi cihetiyle olduğu açıktır.⁸⁵

c. Nesep ve Süt Cihetiyle Kardeşlik

Hz. Peygamber’in hadislerinde kardeşlik kavramının nesep cihetiyle kardeşlik anlamında kullanıldığı da görülmektedir. Buna da Hz. Câbir’den (r.a.) nakledilen bir rivâyet örnek verilebilir ki şöyledir: Beşîr’in karısı (Beşîr’e), “Oğluma köleni bağışla, hem bana Rasûlullah’ı (s.a.) şahit getir.” dedi. Bunun üzerine Beşîr Rasûlullah’a (s.a.) gelerek şunları söyledi: “Filânın kızı (kendi karısını kastediyor) benden, (kendi) oğluna kölemi bağışlamamı istedi ve bana ‘Rasûlullah’ı (s.a.) şahid yap!’ dedi.” Rasûlullah (s.a.), “Bu çocuğun kardeşleri var mı?” diye sordu. Beşîr, “Evet.” dedi. Hz. Peygamber, “Buna verdiğinin mislini onların hepsine verdin mi?” buyurdu. Beşîr, “Hayır.” deyince Hz. Peygamber, “Bu iş doğru değil. Ben ancak hak üzerine şahid olurum.” buyurdu.⁸⁶

Rivâyette açıkça görüldüğü üzere kardeşler ifadesi “nesep cihetiyle kardeşler” anlamını ifade etmektedir. Kavram bir başka rivâyette de sütkardeşliği anlamında kullanılmıştır ki doğurduğu sonuçlar açısından nesep kardeşliği ile aynıdır. Rivâyet şöyledir: Rasûlullah (s.a.) bir gün oturmakta iken sütbabası geldi. Bunun üzerine Hz. Peygamber elbisesinin bir kısmını yaydı ve (sütbabası) bunun üzerine oturdu. Sonra sütannesi geldi. Hz. Peygamber elbisesinin yarısını diğer yanına yaydı ve (sütannesi) bunun üzerine oturdu. Daha sonra sütkardeşi geldi (أخوه من الرضاعة) ve Rasûlullah (s.a.) onun için ayağa kalktı ve onu (kendi) önüne oturttu.⁸⁷

⁸¹ Müslim, Birr 32, no: 2564. Bu manadaki diğer hadisler için bkz. Müslim, Birr 28, 29, 30, 31, no: 2563.

⁸² Buhârî, Edeb 57, no: 6065; 58, no: 6066.

⁸³ Ebû Dâvûd, Edeb 57, no: 4918. Bu anlamdaki diğer hadisler için bkz. Buhârî, İmân 7, no: 13; Müslim, İmân 71, 72, no: 45; Tirmizî, Birr 18, no: 1927, 1929; Sıfatu’l-Kıyâme 59, no: 2515; Cenâiz 2, no: 967.

⁸⁴ Buhârî, Tıbb 46, no: 5758.

⁸⁵ İbn Hacer. *Fethu’l-Bârî*. VI, 864.

⁸⁶ Müslim, Hibât 19, no: 1624.

⁸⁷ Ebû Dâvûd, Edeb 130, no: 5145.

d. Bütün İnsanların Köken Birlikteliği

Kavramın bu manası Hz. Peygamber'in (a.s.) uzunca bir duasının bir bölümünde görülmektedir ki şöyledir: "Ey bizlerin ve her şeyin rabbi olan Allah'ım! Ben şahidim ki tüm kullar (insanlar) kardeşlerdir." (اللهم ربنا ورب كل شيء أنا شهيد أن العباد كلهم إخوة)⁸⁸

Hadiste görüldüğü üzere Hz. Peygamber tüm insanların kulluk vasfına vurgu yaparak adeta onların köken birlikteliğine işaret etmek istemiştir. Bu durum bir başka hadiste şöyle ifade edilir: "Sizler Âdem'in çocuklarıdır. Âdem ise topraktır." (أنتم بنو آدم وآدم من تراب)⁸⁹

Hz. Peygamber'in inanç ve ideal kardeşliğinin pratik uygulaması olarak ortaya koyduğu örnek bir model olan ve İslâm tarihinde "muâhât" veya da "ihâ" olarak bilinen uygulama ise özel bir öneme sahiptir. Özetle Medineli Müslümanların Mekke'den kendilerine hicret eden yoksul Müslümanlara kucak açtıklarını ve bütün servetlerini isteyerek onlarla bölüşmeyi kabullendiklerini⁹⁰ gösteren bu uygulama ayrı bir başlık altında şu şekilde incelenebilir:

3. Muâhât (Muhâcir ve Ensâr Arasında Kardeşlik Akdi)

Hz. Peygamber (a.s.), Medine'ye geldiğinde bireysel ve toplumsal hayat açısından gerçekleştirdiği çok önemli faaliyetlerden biri olarak, aynı dine inanan insanların kardeşlik üzere hareket etmelerini sağlamış ve Muhâcir ile Ensâr arasında "muâhât" (kardeşlik) antlaşmasını gerçekleştirmiştir.⁹¹ Muâhât kelimesi, Arapçada "uhuvvet" (kardeşlik) kökünden türemiş olup, "biriyle kardeş olmak, birini kardeş edinmek" gibi manalara gelmektedir.⁹² Yukarıda da işaret edildiği üzere genel olarak üç çeşit kardeşlikten söz etmek mümkündür ki bunların kan kardeşliği, din kardeşliği ve insanlık kardeşliği olduğu ifade edilebilir. Bu üç tür kardeşlik içerisinde en üstün olanın ise din kardeşliği olduğu söylenebilir. Nitekim İslâm dini de, mensuplarını din kardeşi olarak ilan etmiştir. Muâhât ise din kardeşliğine dayalı özel bir kardeşleştirme olayıdır ki, bir benzeri bulunmamaktadır.⁹³

İlk İslâm toplumu tesis edilirken uygulanan muâhât (kardeşlik) sözleşmesi, daha sonraki Müslümanların kıyamete kadar örnek alacağı bir projedir. Çünkü ilk İslâm toplumu, sonraki Müslümanlar için her açıdan örnek ve ideal bir toplumdur. İlk İslâm toplumunun oluşumunda kardeşleştirme projesinin ne derece rol oynadığı ve öneminin boyutları konu incelendiğinde anlaşılmaktadır. Kardeşleştirme süreci, Müslüman topluluğun zor ve sıkıntılı anlarda dayanışma, yardımlaşma ve sosyalleşmede nasıl bir noktaya geldiğinin bir göstergesidir.⁹⁴ Bazı araştırmacılar, sayılan bu yönleri ile ilgili olarak söz konusu olayın bütün insanlık tarihinin büyük bir devrimi sayılması gerektiğini belirtmişlerdir.⁹⁵

Mekkeli Muhâcirler, her şeylerini geride bırakarak Medine'ye geldiklerinde bir süre evlerde misafir olarak kalmışlar, ancak bu misafirliğin uzun sürmesi, onların onurlarına dokunmuştu. Bu durumdan bir an önce kurtulmak istiyorlardı. Çünkü onlar, çalışarak, emek sarf ederek hayatlarını kazanmaya alışmışlardı.⁹⁶ İşte bu nedenle Hz. Peygamber (a.s.) Medine'ye varışından yaklaşık beş ay⁹⁷ bir başka görüşe göre sekiz ay⁹⁸ kadar sonra Mekke'den gelenler (Muhâcirler) ile Medineli (Ensâr) ailelerin başkanlarının katıldığı büyük bir meclis topladı ve Muhâcirlerin bu yeni yerleşme merkezine uyum ve intibaklarını kolaylaştırmak maksadı ile basit, müessir ve somut bir hal tarzı ortaya atarak onları samimi bir işbirliğine teşvik etti. Medineli her bir aile başkanı, en azından refah ve maddî genişlik içinde bulunanlar, Mekkeli bir Muhâcir ailesini kendi yanına alacaklardı; böylece hâsıl olan "ahdî kardeşlik münasebeti"ne (Muâhât) göre her ikisi de müştereken

⁸⁸ Ebû Dâvûd, Salât 360, no: 1508.

⁸⁹ Ebû Dâvûd, Edeb 121, no: 5116; Tirmizî, Menâkıb 74, no: 3956.

⁹⁰ Beşer. İslâm'da Sosyal Güvenlik. s. 14.

⁹¹ Bkz. İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, II, 371; İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri (1421/2001), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, (thk. Ali Muhammed Ömer), Kahire: Mektebetü'l-Hancı, I, 204; Buhârî, Edeb, 67, no: 6083; Sancaklı, Saffet (2008), "Hz. Peygamber'in Medine Döneminde Tesis Ettiği Kardeşleştirme (Muâhât) Projesinin Günümüz Bireysel ve Toplumsal Hayat Açısından Önemi ve Analizi", *Sünnetin Bireysel Ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu*, Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları, s. 54.

⁹² Bkz. İbn Manzûr. *Lisânu'l-Arab*. "e-h-v", XIV, 22.

⁹³ Sancaklı. Kardeşleştirme (Muâhât) Projesi. s. 52.

⁹⁴ Sancaklı. Kardeşleştirme (Muâhât) Projesi. s. 53.

⁹⁵ Beşer. İslâm'da Sosyal Güvenlik. s. 14.

⁹⁶ Sancaklı. Kardeşleştirme (Muâhât) Projesi. s. 58.

⁹⁷ Makrîzî, Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir Ebû'l-Abbâs el-Huseynî el-Übeydî Takiyyuddin (1420/1999). *İmtâu'l-Esmâ' bimâ li'n-Nebiyi mine'l-Ahvâli ve'l-Emvâli ve'l-Hafedeti ve'l-Metâ'*. (thk. Muhammed Abdulhamid en-Nümeysi), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I, 69; Rızâ, Muhammed (trs.), *Muhammed Rasûlullah (s.a)*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, s. 183; Sancaklı. Kardeşleştirme (Muâhât) Projesi. s. 58.

⁹⁸ Markîzî. *İmtâu'l-Esmâ'*. I, 69.

çalışacaklar, elde ettikleri kazancı aralarında paylaşacaklar ve hatta birbirlerine mirasçı da olacaklardı.⁹⁹ Böylelikle Muhâcirler arasında Ensâr'dan biriyle kardeş yapılmayan hiç kimse kalmadı.¹⁰⁰

İslâm âlimlerinden Ebu'l-Ferec'den bir rivâyete göre kendisi bu uygulama için iki sebep gösterir. Bunlardan biri, câhiliye devrinde görülen ve Arap kabilelerinin yapa geldiği hulf'in yerine geçmesidir ki hulf, yemin ile kurulan dostluk olup bunların aralarında da mirasçılık vardı. Cahiliye çağı Arap tarihi, kabileler arasındaki hulflerle doludur. Cahiliye devrinde yapılan hulfler arasında "Hilfû'l-Fudûl" gibi iyi maksatla yapılanlar varsa da bunların sayısı azdır. Hulflerin çoğu, birkaç kabilenin diğer birkaç kabileye karşı kuvvetlerini birleştirerek onlardan intikam alma gibi tecavüzî nitelikte idi. Bir çanağa kokulu bir sıvı doldurarak, ellerini bulaştırıp Kâbe duvarlarına sürmek ve böylece yeminlerini kuvvetlendirmek de cahiliye adetleri arasında idi. Hz. Peygamber "İslâm'da hulf yoktur." buyurarak bu cahiliye geleneğini kaldırmış, yerine dînî bir kardeşlik getirmiştir.

İkinci sebep ise şudur: Vatanlarından ayrılan İslâm Muhâcirleri, Mekke'deki mallarını, evlerini bırakarak Medine'ye gelmişlerdi. Maddî açıdan sıkıntı içinde idiler. Ensâr, onları kendi evlerinde misafir ediyordu, iâşelerini de karşılamaya çalışıyorlardı. Ensârın bu misafirperverliği, dînî bir kardeşlikle kuvvetlendirilmiş ve pek samimî bir sosyal dayanışma meydana gelmiştir ki, bunun hiçbir milletin tarihinde rastlanmayan verimli tecellileri olmuştur.¹⁰¹

Söz konusu kardeşleştirme projesine herkes rıza gösterip kabul etti ve Rasûlullah (s.a.) hiç vakit geçirmeksizin bir miktar Mekkeliyi, (Muhâcirun) Makrizî'den bir rivâyete göre yüz seksen altı kişiyi¹⁰², aynı sayıda Medinelinin (Ensâr) yanına yerleştirdi. Bunlardan bir kısmının ahdî kardeşlik bağı (muâhât) kura çekmek suretiyle gerçekleştirilmiştir.¹⁰³

Bir başka görüşe göre ise bunlar, kırk beşi Muhâcirlerden ve kırk beşi de Ensâr'dan olmak üzere doksan kişiydi.¹⁰⁴ Hz. Peygamber (a.s.) onları Enes b. Malik'in (r.a.) evinde¹⁰⁵ birbirlerini korumak üzere kardeş ilan etmişti.¹⁰⁶ Kaynaklarda yer alan şu rivâyetler söz konusu kardeşlik bağının örnekleri olarak kaydedilebilir: İbn Ömer'den (r.a.) nakledildiğine göre Rasûlullah ashâbı arasında kardeşlik tesis etmişti. Hz. Ali (r.a.) iki gözü yaşlı bir halde geldi ve, "Yâ Rasûlallah! Ashâbın arasında kardeşlik tesis ve ilan ettiğin halde benimle herhangi biri arasında kardeşlik bağı kurmadın." dedi. Rasûlullah (a.s.) ise ona cevaben, "Sen benim dünyada ve ahirette kardeşimsin."¹⁰⁷ buyurdu. Yine bir başka rivâyette de Hz. Peygamber'in (a.s.), Hz. Selman ile Hz. Ebû'd-Derdâ (r.a.) arasında kardeşlik tesis ettiği bildirilmektedir.¹⁰⁸ Abdurrahman b. Avf ile Sa'd b. er-Rab' de aralarında kardeşlik ilan edilenlerdendir.¹⁰⁹

⁹⁹ İbn Sa'd. *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*. I, 204; Markizî. *İmtâu'l-Esmâ'*. I, 69. Ayrıca bkz. Algül. *İslâm Tarihi*. I, 330; Sancaklı. *Kardeşleştirme (Muâhât) Projesi*. s. 60.

¹⁰⁰ Markizî. *İmtâu'l-Esmâ'*. I, 69. Ayrıca bkz. Sancaklı. *Kardeşleştirme (Muâhât) Projesi*. s. 58.

¹⁰¹ Algül. *İslâm Tarihi*. I, 326. Ayrıca bkz. Gökçe. *İslâm Kardeşliğinin Temelleri*. s. 24-25.

¹⁰² Makrizî, *İmtâu'l-Esmâ'*, I, 69.

¹⁰³ Hamidullah, Muhammed (1993). *İslam Peygamberi*. çev: Sâlih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayıncılık, I, 181.

¹⁰⁴ İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, I, 204; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, III, 63; Makrizî, *İmtâu'l-Esmâ'*, I, 69; Rızâ, *Muhammed Rasûlullah (s.a)*, s. 183. Ayrıca bkz. Algül, *İslâm Tarihi*, I, 329; Sancaklı, "Kardeşleştirme (Muâhât) Projesi", s. 59. Ellisi Muhâcirlerden ellisi de Ensâr'dan olmak üzere yüz kişi olduklarına dair de bir görüş vardır. Bkz. İbn Sa'd, *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, I, 204-205; Makrizî, *İmtâu'l-Esmâ'*, I, 69; Rızâ, *Muhammed Rasûlullah (s.a)*, s. 183; Sancaklı, "Kardeşleştirme (Muâhât) Projesi", s. 59.

¹⁰⁵ İbn Sa'd. *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*. I, 205. Ayrıca bkz. Buhârî, Edeb 67, no: 6083; Algül, *İslâm Tarihi*, I, 329; Sancaklı. *Kardeşleştirme (Muâhât) Projesi*. s. 59.

¹⁰⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, III, 63.

¹⁰⁷ İbn Hişâm. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. II, 371. Ayrıca bkz. Tirmizî, Menâkıb 20, no: 3720. Hz. Peygamber ile Hz. Ali'nin (r.a.) kardeşliğine dair tüm rivayetlerin zayıf olduğu görüşü de mevcuttur. Özellikle Tirmizî'nin bu rivayetinin senedinde bulunan Cemî' b. Umeyr et-Teymî'yi İbn Hibbân, hadis uydurmakla itham etmiş ve râfiz olduğunu bildirmiştir. İbn Nümeyr, insanların en yalancılarından olduğunu, Sâci de **münker** hadisleri olduğunu söylemiştir. Bkz. İbn Hacer Askalanî, Ahmed b. Ali (1995), *Tehzîbu't-Tehzîb*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, I, 315. Ayrıca bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdü'l-Meâd fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, III, 63, (dip not). Ancak İbn Hacer *Tehzîbu't-Tehzîb ve Takrîbu't-Tehzîb* isimli eserlerinde râvînin adını ism-i tasgîr ile Cüme' olarak kaydetmekte ve hakkında **Sadûkun Yuhtiu** dedikten sonra şii eğilimli olduğunu da bildirmektedir. Bkz. İbn Hacer el-Askalanî, Ahmed b. Ali (1415/1995), *Takrîbu't-Tehzîb*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, I, 165. **Sadûkun Yuhtiu** lafzı ise râvînin zabt yönünden kusurlu olduğu anlamına da gelmekle beraber beşinci dereceden tadile delalet eden bir lafızdır. Bkz. Uğur, Mücteba (1992), *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 334. Yine Ebû Hâtim "Böylesine doğru denebilir." anlamındaki **mahalluhu's-sıdk** ve "Hadisi iyidir." anlamındaki **sâlihü'l-hadis** lafızlarıyla tadil etmiş İclî de **sika** olduğunu ifade etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I, 315. Dolayısıyla bu râvînin durumu hakkında ittifak yok gibidir. Ayrıca Tirmizî de hadis hakkında **hasen garîb** ifadesini kullanmıştır ki bu lafzın delalet ettiği anlamlardan biri de hadisin râvîleri arasında yalancılıkla itham edilmiş biri olmadığı ve aynı zamanda hadisin **şaz** da olmadığıdır. Bkz. Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, s. 122.

¹⁰⁸ İbn Hişâm. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. II, 373. Ayrıca bkz. Buhârî, Savm 51, Edeb, 86; Tirmizî, Zühhd 63, no: 2413.

¹⁰⁹ İbn Hişâm. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. II, 372. Ayrıca bkz. Buhârî, Menâkıbu'l-Ensâr 3, no: 3781; Tirmizî, Birr 22, no: 1933.

Bilhassa yukarıda son olarak zikredilen iki sahâbî arasında geçen bir olay söz konusu kardeşliğin doğurduğu fedakârlığın boyutlarını göstermesi ve bu kardeşliğin yaptırım gücünün anlaşılabilmesi açısından fevkalade önemlidir ki¹¹⁰ şöyle zikredilebilir:

“Muhâcirler Medine’ye geldiklerinde Rasûlullah (a.s.), Abdurrahman b. Avf ile Sa’d b. er-Rabî’ arasında kardeşlik tesis etti. Sa’d Abdurrahman’a ‘Ben Ensâr’ın en çok mala sahip olanıyım. Malımı seninle aramda ikiye böleceğim. Benim iki tane de karım var. Bak, hangisi hoşuna giderse söyle onu boşuyayım. İddeti bitince de onunla evlen.’ dedi. Abdurrahman ise ona ‘Allah sana ailen ve malın hususunda bereket versin, çarşının yeri neresi?’ dedi. Sonra ona Kaynuka oğullarının çarşısının yerini tarif ettiler...”¹¹¹

Kardeş ilan edilen diğer bir kısım sahâbîleri de İbn Hişâm *es-Siretü’n-Nebeviyye*’de şöyle kaydetmiştir: Hamza b. Abdulmuttalib ile Zeyd b. Hârise, Cafer b. Ebî Tâlib ile Muâz b. Cebel, Ebû Bekr es-Sıddîk ile Hârice b. Zeyd, Ömer b. Hattâb ile İtbân b. Malik, Ebû Ubeyde b. Cerrâh ile Sa’d b. Muâz¹¹², Zübeyr b. Avvâm ile Seleme b. Selâme¹¹³, Osman b. Affan ile Evs b. Sâbit, Talha b. Ubeydullah ile Ka’b b. Mâlik, Sa’d b. Zeyd ile Übeyy b. Ka’b, Mus’ab b. Umeyr ile Ebû Eyyûb Hâlid b. Zeyd, Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Rabia ile Abbâd b. Bişr, Ammâr b. Yâsir ile Huzeyfe b. el-Yemân, (Ammâr b. Yâsir ile Sabit b. Kays b. eş-Şemmâs’ın kardeş ilan edildiği de söylenmiştir) Ebû Zerr el-Ğıfârî ile el-Münzir b. Amr (Bazı âlimlere göre ise Ebû Zerr ile Cündeb b. Cünâde kardeş ilan edilmiştir), Hâtîb b. Ebî Beltea ile Uveyym b. Sâide, Bilâl ile Ebû Ruveyha Abdullah b. Abdurrahman el-Has’amî (r.a).¹¹⁴ Ayrıca, Ebû Sebra b. Ebî Ruhm ile Selâme b. Vaks, Habbâb b. el-Eret ile Temîm, Safvân b. Vehb ile Râbî’ b. el-Aclân, Suheyb b. Sinân ile el-Hâris b. es-Samme, Abdullah b. Mahreme ile Ferve b. Amr b. Varaka, Mes’ûd b. Rabia ile Ubeyd b. et-Tihân, Ma’mer b. el-Hâris b. Mamer ile Muâz b. Afrâ, Vâkıd b. Abdullah b. Abdumenaf ile Bişr b. el-Berrâ, Zeyd b. el-Hattâb ile Ma’n b. Adıyy, el-Erkam b. Ebî’l-Erkam ile Talha b. Zeyd de (r.a) kardeş ilan edilen diğer sahâbîlerdir.¹¹⁵

Söz konusu kardeşleştirme faaliyetinde dikkat edilmesi gereken bir husus da bu çiftlerin rastgele birleştirilmiş uydurma kardeşler olmadığıdır. Bilakis Hz. Peygamber (a.s.) hicret zamanından beri altı, yedi ay bunların ruhî durumlarını inceden inceye tetkik ederek ve her çift arasında müşterek vasıflar bularak kardeş yapmıştı. Mesela Selman ile Ebu’d-Derdâ, Ammâr ile Huzeyfe, Mus’ab ile Ebû Eyyûb aralarında mizaç, zevk, hissiyat itibarıyla tam bir birlik vardır.¹¹⁶

Hz. Peygamber’in (a.s.) Medine’de Müslümanlar arasında meydana getirdiği bu kardeşlik daha önce de işaret edildiği üzere dinî bir kardeşlikti. Bu din kardeşliği görüldüğü kadarıyla etki bakımından öz kardeşlikten daha kuvvetli idi. Kardeş ilan edilen sahâbîler yalnız hayatta iken yardım sağlamakla kalmıyor, yukarıda da kaydedildiği gibi ölüm halinde de din kardeşine mirastan hak veriyordu. Ancak, bu din kardeşliğinin mirasa ait olan hükmü çok sürmedi. Bedir savaşından sonra, Müslümanlar arasında birliği sağlamak için böyle suni bir irtibata hacet kalmadığı anlaşılınca, “Allah’ın kitabına göre yakın akrabalar birbirlerine (vâris olmağa) daha uygundur. Şüphesiz ki Allah her şeyi bilendir.”¹¹⁷ âyeti ile hükmü kaldırılmıştı.¹¹⁸ Muâhâtın miras hukuku dışında kalan yardımlaşma, birbirine destek olma, öğüt verme, öğüt alma tarzındaki hükümleri ise daima yürürlükte kalmış, bu anlamıyla kurum bütün müminleri içine alacak şekilde (din kardeşliği) genelleştirilmiştir.¹¹⁹

Yine ifade edilmelidir ki muâhât, İslâm toplumunda bütünleşmenin gerçekleştirilmesine ve o günkü sosyokültürel ve ekonomik problemlerin çözümüne büyük kolaylıklar getirmiş, özellikle yukarıda da bahsedilen ve “hilf” denilen Câhiliye âdetinin ortadan kaldırılmasını, yurtlarından ve yuvalarından ayrı düşen Muhâcirlerin garipliğini, mahzunluğunu gidererek Medine’ye ve Medinelilere ısınmalarının

¹¹⁰ Beşer. *İslam’da Sosyal Güvenlik*. s. 14.

¹¹¹ Buhârî, *Menâkıbu’l-Ensâr* 3, no: 3781; Tirmizî, *Birr* 22, no: 1933.

¹¹² Ebû Ubeyde b. Cerrâh ile Sa’d b. Muâz arasındaki kardeşliğe dair bu rivayet **zayıf** görülmüştür. Müslim’in *Sahîh*’inde yer alan, Hz. Enes’ten (r.a) gelen bir rivâyete göre Rasûlullah, Ebû Ubeyde b. Cerrâh ile Ebû Talha arasında kardeşlik tesis etmiştir. Bkz. Müslim, *Fedâilü’s-Sahâbe* 203, no: 2528.

¹¹³ Hâkim’in *el-Müstedrek*’inde, **sahîh** olduğunu bildirdiği, Zübeyr b. Avvam ile Abdullah b. Mes’ûd’un kardeş ilan edildiğine dair bir rivayet de vardır. Zehebî de bunun **sahîh** olduğunu bildirmiştir. Bkz. Hâkim en-Nisâburî, Muhammed b. Abdullah (1411/1990), *el-Müstedrek ale’s-Sahâbeyn*, Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, III, 355.

¹¹⁴ Bkz. İbn Hişâm, *es-Siretü’n-Nebeviyye*, II, 373. Ayrıca bkz. Miras, Kâmil (1972), *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi ve Şerhi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, VII, 75-76; Algül, *İslâm Tarihi*, I, 329.

¹¹⁵ Bkz. Rızâ, *Muhammed Rasûlullah (s.a)*, s. 184.

¹¹⁶ Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarih Tercemesi ve şerhi*, VII, 76.

¹¹⁷ *Enfâl*, 8/75.

¹¹⁸ İbn Sa’d., *Kitâbu’t-Tabakâti’l-Kebîr*. I, 205; Markizî. *İmtâu’l-Esmâ’*. I, 69; Arnold, Thomas Walker (1982). *İntişar-ı İslam Tarihi*. çev. Hasan Gündüzler, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 49. Ayrıca bkz. Algül. *İslâm Tarihi*. I, 329; Gökçe. *İslâm Kardeşliğinin Temelleri*. s. 24.

¹¹⁹ Algül, Hüseyin (2005). *Muâhât. DİA*. (c. XXX, ss. 308-309), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXX, 308.

kolaylaştırılmasını, onlara maddî destek imkânları araştırılırken bunun manevî bir kardeşlikle desteklenmesini ve yardım görmelerinden doğabilecek psikolojik ezikliğe fırsat verilmemesini, o zamana kadar yaşadıkları ağır şartlarda tecrübe kazanan Muhâcirlerin Ensâr'a mürşit, Ensâr'ın da onlara bir nevi öğrenci kılınarak eğitici bir hareketin başlatılmasını, ashâb arasında seciye ve karakter benzerliğinin belirginleştirilmesini ve her iki zümrenin ortak bir paydada buluşarak zihniyet beraberliği içinde inkârcı, münafık ve Yahudi fitnelere karşı birlikte hareket etmelerini sağlamıştır. Muhâcirlerle Ensâr arasında ahdi kardeşlik kurulmasında bunlardan başka yararlar da gözetilmiştir. Mesela Mekkeli putperestlerin Abdullah b. Übey b. Selül gibi münafıkları ve o kanalla Medinelileri askeri saldırıyla tehdit etmesi kardeşlik psikolojisiyle birleşen Müslümanlar karşısında etkisiz kalmıştır. Ayrıca ilerde vuku bulacak askeri seferlerde kardeşlerden şehirde kalanın her iki ailenin işleriyle ilgilenmesi sebebiyle diğerinin gönül huzuru içinde savaşa katılması sağlanmış olacaktır. Araplar arasında her zaman çıkabilecek kabilecilik gayretine dayalı tefrikaya karşı en etkili önlemden yine muâhâttir.¹²⁰

Kuşkusuz bu kardeşleştirme olayının homojen bir toplum meydana getirme, insan gücünü en üst düzeyde kullanma, birbiriyle barışık bir toplum oluşturma gibi değişik amaçları da olmuş ve sonuçta bunlar da sağlanmıştır.¹²¹

SONUÇ

Bu araştırma sonunda öncelikle, Kur'ân-ı Kerim'de ve hadislerde çeşitli formları ile sıklıkla yer alan uhuvvet kavramının birbirleri ile ilintili sayılabilecek bazı anlamlarına ulaşılmıştır. Bu anlamlar tespit edilebildiği kadarıyla, inanç ve ideal birlikteliği, eylem ve söylem benzerliği, aynı kavme mensubiyet, nesep ve süt cihetiyle kardeşlik ve bütün insanların köken birlikteliği şeklindedir. Bunlar içerisinde uhuvvet kavramının en yaygın biçimde kullanılan "inanç ve ideal birlikteliği" şeklindeki anlamı kuşkusuz en dikkat çekici olanıdır. Bu durum özellikle İslâm dininin geldiği dönem ve toplumsal şartlar dikkate alındığında daha iyi anlaşılmaktadır. Nitekim kavmiyetçiliği ve kan bağınyı esas alan birlik modeline alternatif olabilecek bir başka sosyal yapının bilinmediği mezkûr dönemde İslâm'ın ortaya koyduğu inanç kardeşliği eksenindeki bu toplumsal birlik modelinin oldukça farklı bir dönemin ve yeni bir medeniyetin habercisi olduğunu söylemek mümkündür.

Tespit edilen bir diğer husus da İslâm dininin ortaya koyduğu söz konusu kardeşlik modelinin söylem ve teoriden ibaret kalmamış olduğudur. Birçok yaşanmış olay bu idealin somutlaştığının kanıtıdır ki hicretten sonra Mekkeli ve Medinelî Müslümanlar arasında kurulan ve Muâhât olarak isimlendirilen kardeşlik münasebeti bunun en somut örneği olarak zikredilebilir. Ensâr ve Muhâcirler arasında kurulan bu kardeşlik bağının tesiri ile ortaya konulan fedakârlık örnekleri de temelinde İslâm inancı bulunan bir kardeşlik bağının gücünü göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca bu modelin ilk dönemlerde Miras hükümlerinde bile geçerli olması da tesis edilen bu bağın etkisini ve değerini ortaya koyan bir örnek olarak oldukça dikkat çekicidir.

Muâhâtın ayrıca Hz. Peygamber'in bir stratejist olarak kabiliyetini ortaya koyduğu da görülmüştür. Bu uygulama yeni oluşan toplumun, o dönemde karşı karşıya bulunduğu potansiyel tehditlerle baş edebilme yeteneğini temin etme bakımından da önemli bir adımdır. Aralarında kardeşlik tesis edilen Müslümanları eşleştirirken izlenen ve kişilik ve karakter benzerliğini esas alan yöntem de bu sürecin işletilmesindeki titizliği göstermektedir. Müslümanların sonraki yıllarda elde ettikleri büyük başarıların ve çok kısa zamanda dünya üzerinde önemli bir siyasî ve askerî güç olarak ortaya çıkmalarının temelinde de henüz yolun başındayken kurmuş oldukları, inanç kardeşliği esasına dayalı bu toplumsal birlik modelinin bulunduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Abdulkaki, Muhammed Fuâd (1412/1992). *el-Mu'cemü'l-Müfrehes li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
Algül, Hüseyin (1986). *İslâm Tarihi*. I-IV. İstanbul: Gonca Yayınevi.
....., (2005). "Muâhât". *DİA*. (c. XXX, ss. 308-309). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Arnold, Thomas Walker (1982). *İntişar-ı İslâm Tarihi*. çev. Hasan Gündüzler. Ankara: Akçağ Yayınları.
Beşer, Faruk (1987). *İslâm'da Sosyal Güvenlik*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
Bilmen, Ömer Nasuhi (1992). *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*. I-VIII. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayın Evi.
Buhârî, Muhammed b. İsmail (1999). *el-Camiu's-sahih*. Riyad: Dâru's-Selâm.
Cerrar, Hüsnü Ethem (2004). *İslâm'da Sevgi ve Kardeşlik*. çev. Salih Arı. İstanbul: Dünya Yayıncılık.
Çağrı, Mustafa (2001). "Kardeşlik". *DİA*. (c. XXIV, ss. 485-486). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

¹²⁰ Algül, Muâhât. *DİA*, XXX, 308.

¹²¹ Gökçe, "İslâm Kardeşliğinin Temelleri", s. 25.

- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah Abdurrahman ed-Dârimî (1413/1992). *Sünenü Dârimî*. İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn.
- Davudoğlu, Ahmet (1977). *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*. İstanbul: Sönmez Neşriyat.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistani (2011). *Sünenü Ebî Dâvûd*. Kahire: Dâru İbni'l-Cevzi.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (trs.). *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. Beyrut: Dâru'l-Kalem.
- Gökçe, M. Cüneyt (1998). "İslâm Kardeşliğinin Temelleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi IV*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları no: 5.
- Hamidullah, Muhammed (1993). *İslam Peygamberi*. çev. Sâlih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Hâkim en-Nisâburî, Muhammed b. Abdullah (1411/1990). *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. I-IV. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esir, Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm b. Abdolvâhid eş-Şeybânî (1407/1987). *el-Kâmil fi't-Tarih*. I-XI. (thk. Ebû'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed Askalânî (2005). *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. I-VIII. Beyrut: Dâru'l-Marife.
- ....., (1995). *Tehzîbu't-Tehzîb*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- ....., (1415/1995). *Takrîbu't-Tehzîb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik (1427/2006). *es-Siretü'n-Nebeviyye*. I-IV. (thk.-thrc. Cemal Sâbit, Muhammed Mahmud, Seyyid İbrahim). Kahire: Dâru'l-Hadis.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr b. Eyyûb (1407/1987). *Zâdû'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*. I-V. (thk. Şuayb Arnaût, Abdülkadir Arnaût). Beyrut/Kuveyt: Müessesetü'r-Risale/Mektebetü'l-Menârî'l-İslâmiyye.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil (1994). *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*. I-IV. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- İbn Manzûr, Cemalüddin Muhammed b. Mükrim (1414/1994). *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî (1421/2001). *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*. I-XI. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancı.
- İzutsu, Toshihiko (1997). *Kur'ân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilmelik (1323). *İrşâdu's-Sârî li şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-X. Mısır: Matbaatu'l-Kübrâ'l-Emûriyye.
- Kutup, Seyyid (1991). *Fi Zilâli'l-Kur'ân*. I-X. (çev. Salih Uçan, Vahdetin İnce, Mehmet Yolcu, İbrahim Tüfekçi, İbrahim Türklü). İstanbul: Dünya Yayıncılık.
- Makrizî, Ahmed b. Ali b. Abdilkâdir Ebû'l-Abbâs el-Huseynî el-Ubeydî Takiyyuddin (1420/1999). *İmtâu'l-Esmâ' bimâ li'n-Nebiyyi mine'l-Ahvâli ve'l-Emvâli ve'l-Hafedeti ve'l-Metâ'*. (thk. Muhammed Abdulhamid en-Nümeysi). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Mevdûdî, Ebû'l-Alâ (1996). *Tefhimu'l-Kur'ân*. I-VII. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Miras, Kâmil (1972). *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc (1413/1992). *el-Câmiu's-sahîh*. I-III. İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref (1429/2008). *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. I-XVIII. Kâhire: Dâru'l-Gaddî'l-Cedîd.
- Râgîb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed (1431/2010). *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Razî, Fahrüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (1420). *Mefâtihu'l-Ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)*. I-XXXII. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- Rizâ, Muhammed (trs.). *Muhammed Rasûlullah (s.a)*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Sâbûnî, Muhammed Ali (trs.). *Safvetü't-Tefâsîr*. I-III. Kahire: Dâru's-Sâbûnî.
- Sancaklı, Saffet (2008). "Hz. Peygamber'in Medine Döneminde Tesis Ettiği Kardeşleştirme (Muâhât) Projesinin Günümüz Bireysel ve Toplumsal Hayat Açısından Önemi ve Analizi". *Sünnetin Bireysel Ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu*. Konya: Konya İlahiyat Derneği Yayınları.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr (1415/1995). *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. I-XV. (thrc. Sıdkî Cemîl el-Attâr). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa (1999). *Cami'u't-Tirmizî*. Riyad: Dâru's-Selâm.
- Uğur, Mücteba (1992). *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Vehbi, Mehmet (1969). *Hulâsatu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*. I-XVI. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Yazır, Elmalılı Hamdi (trs.). *Hak Dini Kur'ân Dili*. I-X. İstanbul: Azim Dağıtım.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer (2006). *el-Keşşâf an Hakâiki Çavâmidî't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vîl*. I-IV. Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî.